

MÜLÂZİM RÂGİP

(Allahüekber dağlarındaki) Türk Müfrezesini esir alamadan. Bizden çok evvel; inandıkları Allah'a teslim olmuşlardı.

Moskova Askeri Müzesi'ndeki Rus Kurmay Başkanı Pietroviç'e ait hatıratın

...Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'da hep tedirgin bir hâl vardı; yine, hiç kimseye danışmadan müdafaya geçmek kararı verdi. Fırtınalı bir gecede, âni bir yürüyüşle cepheyi yaklaşık on beş kilometre geriye aldırıldı. Bu ihtiyarî ricat, ordu için büyük bir felâket olmuştu. İklimin sertliği ve mevsimin zâlim tesiri altındaki birçok askerimiz ve zâbitlerimiz donma neticesi şehit düşmüştü... Ordu yorgun düşmüş, mânen yıkılmış; Kolordu Komutanları ile Ordu Komutanı arasında düşünce ayrılıkları ve hatta sürtüşmeler belirmişti...

Kafkas Cephesi

23 Nisan 1331(06 Mayıs 1915)... Havanın soğuşuna, boranına, tipisine denk olmak üzere; düşman siperlerinden top, bomba ve tüfenk tarrakaları çevre ahâliyi dehşete sürüklemişti. Asker silah ve mühimmâtını toplayarak siperlere yerleşmişse de halk kapıldığı galeyan hissinden kurtulamadı. Her yaştan erkeğini cephelere yollayan zavallı köylü kadınlar, ihtiyaç duyabileceği bir çöpünü dahi alamadan, beşikteki yavrusunu sırtına sarıp küçüğünün elinden kavradığı gibi baş açık, yalın ayak, aç bî-ilaç kaçmaya başladılar. Kadın, çoluk çocuk, yaralı, sağ, asker, sivil; birbirine karışmış cehennemi bir bozgun! Zavallı yavruların feryâd-ı figanları afâkı tutuyor; Askerin yaralı olanlarının bir köşede, çamurlar içinde can çekişmeleri, âh-u enînleri ayyuka çıkıyordu. Heyhât! Kimsenin bir diğerine yardımı yok! Yol kenarlarında, çamurlar içerisinde, karlar üzerinde terk-i hayat eden çocukların masum bedenleri ciğerimi parçalıyordu...

Karlarla kaplı bu ovada, yollara dökülmüş renk renk giyimli muhâcir kadın ve kızlarının eşya ve elbiseleri düşmana güzel bir hedef teşkil ettiğinden; atılan top ve tüfenk mermileri boşa gitmiyor ve her infilâkin ardından, halk ve asker gruplarından yüzlerce masum beden etrafa saçılıyordu. Azıcık kesilir gibi olan figân ve ah-ı enîn de, yeniden başlıyordu. Tâkati kalmayan annelerin sırtından kayıp sağa sola savrulmuş kız ve erkek çocukların şehit bedenlerinin haddi hesabı yoktu. Geceyi bu insanların arasında geçirdikten sonra vazife başına koştuk ve şafakla beraber Todan-Hiçolar tepelerinde düşmanla kıyasıya bir cenge tutuştuk. Bu sırada, mensup olduğum 32. Fırka, pervasızca ilerleyen Rus birliklerine taarruz emri aldı. 'Sıçra... . marş! Sıçra... marş marş!' Şiddetli ateş, top ve mitralyöz tarrakaları insanın aklını başından

alıyordu. Bu gulguleye bir de sivillerin haykırışları karışmış; etraf cehenneme dönmüştü. Yaralı askerlerin ümitsizce yardım istemeleri de bu gürültünün içinde kaybolup gitmiş; hemen hepsi, soğğun da etkisiyle gözleri açık terk-i hayat etmişlerdi.

Ah! Bedbaht Haşan Çavuş.. Uzun zamandır yanımda kahramanca muharebe eden, en tehlikeli anlarda ileri atılan, fedakâr ve yiğit arkadaşım. Trabzonlu Haşan Çavuş, savaşın en kızıştığı dakikalarda omzundan yaralandı. Fakat o, yarasının farkına varamamış; ileri atılıyor ve düşmana bir kurşun daha atabilmenin yolunu arıyordu. Nihayet, tâkati tükenince bir kenara yığılıverdi. Ne yapayım Ya Râb! Göz açmaya fırsat yok ki yetişip alayım. Bir kurşun tufanı içindeyiz. Yakınlarımda bir sıhhiye neferi bari olsa diye bakındım: ama yok! Bir ara fırsat oldu ve yanımdakileri gönderdim. Ayaklarından çekerek Hasan Çavuşu bir kuytuya çektirdim. Zavallı aslan yavrusu, bir kayanın dibinde burulmuş inliyordu. Birliğin direnemediği için geri çekilmeye haşlamıştık. Uzaktan o kayaya doğru baktım. Ciğerim yanıyordu. En azından yarasını sarabilseydik, ihtimâl ki iyileşecekti. Sesimin yettiği kadar bağırarak sabır tavsiye ediyordum. Zavallı arkadaşım ise mütemadiyen yalvarıyordu. "Aman efendim, ne olur Beyim; beni burada düşman ayağı otunda bırakma! Tek kurşunla beni kurtarınız! Oradan bil-mecburiye ayrılırken hüngür hüngür ağlamaktan kendimi alamadım Artık haftalarca sürecek mütemadi bir çekilme, bozgun ve sefalet... Gündüzleri harp, geceleri baskın, devriye ve keşif; fakat hep çekilme... Erzurum'un Karadeniz cihetindeki Dumlu, Akdağ tepe ve eteklerinde kan dökülmedik bir karış yer kalmadı. Karların üzeri; kilometrelerce hep kıpkızıldı.

Alayın fedai zabiti olarak görevlendirildiğimden; geceleri yapılan tarassut (gözlem) bana aitti. Siperlerin gerisine birçok zeminlikler, gizli yollar yaptık. Karşı taraf da boş durmuyor, siperlerinin çevresini tel örgülerle besliyordu. Yine sisli bir gecede Kolordu kumandanlığından emir geldi; ispanyolvari olarak döşenen bu tel örgüleri kaldıracaktık. Çar-u nâçar, bir takım asker aldım ve 'sıçra! marş marş!' emrini vererek düşmanın kesif top ateşi altında ileri atıldık. Yakın mesafede ve dar bir alanda yaptığımız bu taarruzun âkibeti pek feci oldu. Efradın büyük kısmı şehid ve yaralı olarak 2900 metre tepeden uçuruma yuvarlanıp parça parça oldular. Hem emri yerine getirememiştik hem de askerim şehid olmuştu.

17 Kanun u evvel 1331(30 Aralık 1915)... Gelen emirle tırmandığımız Karadağ'da sıkışıp kalmıştık. Rus birlikleri, yoğun top desteğiyle sağ taraftaki 9. Kolordu cephesinde derliyor ve bizim 10. Kolordunun geri çekilme hattını kapatıyordu. Bunu üzerine bize de *'geceleyin düşmana hissettirmeksizin geri çekilme'* emri verildi. Sahte nöbetçiler yerleştirerek sessizce Karadağ'dan aşağı inmeye başladık. Dağın eteğine yeni varmıştık ki çekilme, birden paniğe dönüştü. Sivil halk da aramıza katılmış ve yine hep beraber bozgun hâlinde kaçmaya başlamıştık. Daha evvel de şahit olduğum manzarayı tekrar yaşıyordum. Askerin arasına

karişan perişan vaziyetteki çocuk ve kadınların; kar ve soğuk altındaki hâlleri tahammülün ötesindeydi. Sefalet, hepimizi pençesine almış oradan oraya savuruyordu. Şüphesiz, hepsinden daha vahim olanı; gece yarısı sığındığım bir samanlıkta idrâkimin kontrolünü yitirerek can derdine düşmemdi. Karagöbek cihetine doğru kaçıyordum. Erlerim de çil yavrusu gibi dağılmıştı. Hava çok soğuktu ve tipi bütün insafsızlığı ile hepimizi avucuna almıştı. Küçük bir dereden geçiyordum ki birdenbire ayağımın altındaki buzlar kırılıverdi ve suya battım. Kıyıya çıkıp tekrar tabyaya ulaşmayı başarmıştım; ancak ayaklarım donmuştu. Arkadaşlar hemen beni ahıra benzer bir yere götürdü ve ayaklarımı taze hayvan pisliğine gömdüler. Ben kendimden geçmiş, derin bir uykuya dalmışım. Uyandığımda sımsıkı örtüldüğümü fark ettim; çok şükür kurtulmuştum!

Geri çekilme devam ediyordu. Ricat... Mütemadiyen ricat! Belli bir yerde tutunamıyor, arazinin kör noktalarında, ateşten uzak kuytularda biraz dinlendikten sonra derlenip toparlanarak düşmanın üzerine atılıp bütün gücümüzle cenkleşiyorduk, imkânın haddini zorlayarak yerimizi terk etmemeye çalışıyorduk. Ben yine uç kumandanıyım. 24-25 Haziran 1332(7-8 Temmuz 1916) gecesi...Biz bu minvâl üzere çarpışırken, düşman güneyimizden sarkarak bizim 94. Alayı tamamen kuşatmış; bizim haberimiz olmamıştı. Günlerdir çarpışmaktan ve mecbur kalınca geri çekilmekten bîtap düşmüştük. Bölüğümde, çoğu hafif yaralı 21 askerim kalmıştı. Bir çukurda hem düşmanı gözetliyor hem de bir parça uyumaya çalışıyordum. Bütün ağırlığımı taşıyan ve fırsat bulduğunda aslanlar gibi çarpışan kahraman ve fedakâr erim Ali, ani bir feryat ve telaşla yerinden fırlayıp yanıma koştu. “Aman Efendim! Rüyamda, üzerimize düşen bir bombanın şarapnel parçasıyla ölüyordum. Sonra siz de esir düşüyorsunuz.” diyor ve tir tir titriyordu. Teselli ederek yerine gönderdim. Biraz sonra, yani şafağın ilk ışıklarıyla birlikte bir gulguledir koptu, istirahatdaki askerlerim yerlerinden fırlayıp henüz toparlanmışlardı ki aşırı bir top mermisi tam üzerimizde patladı. O kahraman, aslan yavrusu Ali’ m şehit oldu! Biz ise kuşluk vaktine kadar ara vermeden çarpıştık. Bu sırada, sağ ve sol postalarımın haber gelişinin durduğunu fark ettim. Gerideki İsmail Efendi’nin bölümünün de sesi soluğu kesilmişti. Kendimizi; bir anda, nereden çıktığı belli olmayan yüzlerce düşman süvarisinin ve arkadan dolanan piyadelerin arasında buluverdik...

Esâret Denilen Kâbus

Etrafımızı çeviren yalın kılıçlı ve süngülü Rusların arasında âkıbetimizi bekliyoruz. Göğsümüze dayalı kılıç ya da süngü ucu; ensemizde hissettiğimiz tüfenk ya da tabanca namlusunun soğukluğundan ötürü idrâk namına bir şey kalmamış; gevşeyen sinirlerimizle âdeta

pelte hâline gelmiştik. Bu arada aralıklarla silah sesleri geliyor. Muhakkak ki bir ana kuzusu daha, kim bilir hangi Rus subayının keyfemâyeşâ kurşununa kurban gidiyordu. Çünkü Kostromo eyaletindeki ilk esir kampı olan “Makaryef”e kadar buna benzer durumlarla defalarca karşılaşacaktık. Süngülü Rus askerlerinin önünde, ellerimiz ensede itile kakıla götürülüyoruz. Sanki büyük bir günahın altında ezilir gibiyiz; hiçbirimiz bir diğer arkadaşın yüzüne bile bakamıyoruz. Kaçamak da olsa etrafıma göz atıyorum. Aldığı kurşun yaralarına rağmen; bir karış toprak için aslanlar gibi çarpışan o neferlerin; yaralarına sarılmış sargılarından sızan kanlarla kıpkızıl olmuş elbiselerini gördükçe kahroluyorum. Üst baş paramparça, kiminin ayağında iplerle bağlanmış yırtık pırtık bir çarık veya iyice yıpranmış fotinler...

Takribi iki saat süren bir yürüyüşten sonra düşmanın bir ileri karakolunda toplandık. Buradan da arabalarla Kara Halil Ağa Hanı’na götürüldük. Sürekli etrafı kolluyor; birbirimizle alçak sesle konuşmaya, anlaşmaya ve cesaretimizi kaybetmemeye çalışıyorduk. Etrafımdakiler; sağ kalabilmiş bir avuç sima ve tabur kumandanımız dâhil omuz omuza, düşmanla çarpıştığım arkadaşlarımdı. Adımız, lâkabımız, sınıfımız, meslek veya ihtisasımız üserâ defterine kaydedildi. Sağlıklı olanlarımız ayrıldı; yine arabalarla ve pür silah Rus askerlerinin arasında şevkimiz başladı. Tarih 28 Haziran 1332... Yol güzergâhında; yakılmış, yıkılmış harâbezâr hâldeki köyler... Melül mahzun bakışlı, sefalet içinde yüzen yaşlı, çoluk çocuk köylüler... Erkekleri kim bilir hangi cepheye savrulmuş, neleri varsa ellerinden alınmış, zulmün her türlüüne uğramış zavallı Türk kadınları!

Dört gün sonra Erzurum’a vardık ve gruplar hâlinde, büyük bir taş binadaki hapishâne hücrelerinden farksız odalara yerleştirildik. Buradaki beş günlük bekleyişten sonra da yine arabalarla, etrafımızdaki silahlı Rus askerleriyle, Sarıkamış’a doğru hareket ettik. Yolculuğumuz belli noktalardaki duraksamalarla sürüyor. 28 Ağustos 1332 Pazar sabahı... Eşyalarımızı toplayarak hazırlanmamız emredildi. Nedense bazı arkadaşlar evhama kapılmışlardı. Aramızda yayılan fısıltı bir anda hepimizin huzurunu kaçırdı. Bazıları, kurşuna dizilmeye götürüldüğümüze inanmışlardı. Çoğunluğumuz buna ihtimâl vermiyor, söylentiye bastırmaya çalışıyorduk. Aslında onlar da pek haksız sayılmazdı. Çünkü zaman zaman aramızdan alınanların kurşuna dizildiğine şahit olmuştuk. Sadece 1916 yılının Ocak ayında, 13 esir subay ve 350 askerle Hasankale’den yola çıkarılan esir kafilesinde; yolda yürümekte zorlanıyor diye 95 asker herkesin gözleri önünde kurşuna dizilmişti. Çok sonra açığa çıkan bir diğer hadise de Sarıkamış’a 8 km uzaklıktaki Hamamlı köyünde yaşanmıştı. Buradaki kampa toplanan 7000 civarındaki Türk esir; bakımsızlık ve hastalıklarla pençeleşerek haftalarca kıvranmıştı. Bu kamptan; haftalar sonra hâlâ sağ kalabilen ve Sibirya’ya nakledilen esir toplamı 2000 kadardı.

Yaşadığımız gerginlik, bizi Sarıkamış'a götürecektir arabalara binene kadar devam etti. Arabalarda sayım yapılmış ve ölmeyecek kadar olan tayın hakkımız verilmişti, öğleye doğru Sarıkamış'a vardık ve hemen; bizi bekleyen trenlere alındık. Trenin penceresinden seyrettiğim vatan toprağı, gönlümü ateşlere veren bir şerit gibi akıyordu gözümün önünden; Kars... Gümrü... Tiflis... Ahıstafa... Gence... Ve Bakü! Tren yavaşlar gibi olduğunda halk hemen yanımıza koşuyor; bir parça yardım edebilmek için çırpınıyorlar, kendilerini paralıyorlardı; ama nafile. Şâirin dediğı gibi; "düşman kavî tâli zebûn!" Bakü'de bir gün bekletildik, öğrendik ki Türk esirler, şehrin açıklarındaki "Nargin adası"ndaki kampta imişler. Onları da getirip bizim kâfileye eklediler ve tekrar yola koyulduk. Birçok istasyondan, şehirden ve nehirlerin üzerinde uzanan köprülerden geçtik.

Eylül 1332(25 Eylül 1916) günü akşam saatlerinde Moskova'ya geldik. On gün kadar buradaki esir kampında kaldık. Tahta döşemeli, içerisinde kullanılmış derme çatma pis yer yatakları ve ot silteleri bulunan koğuşlar-da yaşamak için âdeta direniyorduk. Battaniyelere sıkı sıkıya sarınmamıza rağmen yine de çok üşüyoruz. Arkadaşlarımızdan bazısı dayanamadılar ve ciddi manada hasta oldular.

22 Eylül sabahı erkenden hazır olmamız söylendi. Aramızdaki ümerâyı (binbaşı, yarbay ve albay rütbesindeki subaylar) ayırdılar ve istasyona götürülerek vagonlara yerleştirildik. Makaryefe kadar hem tren hem de vapur yolculuğı yapmıştık. 28 Eylül günü, şehre geldiğimiz üçüncü gününde, müthiş bir yağmur başladı. Sıcaklık bir anda düştü ve dayanılmaz soğuklar başladı. Artık kar mevsimi gelmiş; etrafı bembeyaz bir örtü kaplamıştı. Dağlar ve ormanlar bir yorgan gibi kâmilten karlarla örtülüydü. Küçük dere ve çaylar donmuş, meşhur Volga nehrinin kıyıları kalın bir sis tabakasının altında kalmıştı. Bu kampta geçirdiğimiz yaklaşık beş aydan sonra bir sabah, Rus askerleri tarafından uyandırıldık ve hareket için çabucak hazırlanmamız emredildi. Mümkün olabildiğince hızlı toparlandıktan sonra avluya indik. Avluda, birer ikişer at koşulmuş 30-40 kadar kızak bizi bekliyordu. Hepimizi, üçer beşer bu kızaklara taksim ettiler ve yola çıktık.

Her taraf bembeyaz ve kızaklar, sanki bulutların üzerinde uçuyormuşçasına gidiyordu. Akşam molası bir köyün yakınlarında verildi ve para karşılığı yiyecek bir şeyler aradık. Evlerde, sebebini çözemediğim çok ağır bir koku vardı. Yattığımız yer yatağı ve yastıkta da aynı koku! Oldukça zor bir gece geçirdim. Gecenin ilerleyen saatlerinde kokunun kaynağını da bulmuştum. Bu insanlar, bizim yanımıza bile yaklaştırmadığımız o malum hayvanlarla aynı yeri paylaşıyorlardı. Ertesi günün ilk saatlerinde kızaklarımız hazır. Sayım yapıldı ve karlar, 'buzlar' üzerindeki yolculuk tekrar başladı. Sonraki gün ikindiye yakın vakitte; bizi Sibiryaya götürecektir trenlerin kalktığı istasyona geldik. Hemen trenlere geçtik ve hareket edildi. Günlerce

süren bu yolculukta; birçok şehir, dağ, ova ve nehir aşarak devam ettik. Nihayet, 06 Mart 1333 (1917)'de Krasnoyarsk şehrindeki üserâ kampına geldik. Emir üzerine; herkes bavulunu, sandık ve sepetini omuzlayarak diğer elde de çaydanlık, ibrik ve ot şiltelerimiz olduğu hâlde trenden indik. Hava pek soğuk, yerler hep buz; yüklerimiz de oldukça fazla... Yürümeye başladık. Vakit ilerledikçe sıkıntımız artıyordu. Sonunda, 5-6 metre yüksekliğinde tahta perdelerle çevrili; etrafında çok sayıda nöbetçi kulübesi göze çarpan kampa varabildik. Öylesine üşümüş ve yorulmuştuk ki bir an evvel mahâl-i zindanımıza girmek istiyorduk. Ne tuhaftır, zindana bir an evvel girmek için çırpınmak! Geldiğimiz gecenin sabahında, Türk grubu kumandanı olduğunu öğrendiğimiz Miralay Arif Bey yeni gelenleri toplayarak; Krasnoyarsk'taki esir hayatı hakkında malumât verdi ve nasihatlerde bulundu. Ruslar, zâbitlere rütbesine göre bir maaş ödüyor; bu kişiler de ihtiyaçlarını bu para ile karşılıyorlardı. Esir askerler ise doğrudan doğruya Ruslar tarafından iâşe ediliyordu. Sağlık hizmetleri, sabahları barakaları dolaşan doktor tarafından takip ediliyordu. Tahta barakaların dışında kurulan iki tane hastane barakasında da ileri seviyedeki: hastaların bakımları yapılıyordu. Baştabip bir Macar'dı. Hasta bakıcılar da ekseriya Macar askerlerindendi.

Esâretteki en kötü hâl; yapacak bir şey bulamamaktan ve sürekli, içine düştüğün bu sefâleti düşünmekten mütevellid sinir buhranlarıdır. Bu yüzdendir ki ilk yapılan iş, yeni gelenler için bir uğraş tesis etmek oluyordu. Kampta, çok sayıda kurs ve dersane yapılmış, buralarda; el işi, dil eğitimi, tiyatro, müzik vb. faaliyetler takip edilmekteydi. Bilhassa Türk zâbitleri, Almanca öğrenme noktasında bir hayli istek ve kâbiliyet sahibiydi. Bu kurslar sayesinde bir husus daha açıklık kazanmıştı. Türkleri gördüklerinde ürken Avrupalı subaylar, aynı çatı altında yürütülen faaliyetler sayesinde; ne kadar boş korkulara kapıldıklarını anlayarak yeni dostluklar tesis etmeye başladılar.

İlk zamanlardaki gevşeklik neticesi, ibâdethane fırsatını kaçırmış olduğumuzdan; ibâdetlerimizi ferdî olarak yapıyor, cenaze olduğu zaman da kiliseyi kullanıyorduk. Bizler kilisede cenaze namazı kılarken, ecnebi dostlarımız da; başları açık, kıyafetine çeki düzen vermiş ve büyük bir saygı ifadesi olarak kemâl-i edeple ayakta dururlardı. Sonra, kampın kapısına kadar götürülen cenaze, şehirden gelen Tatar hocalarına teslim edilir ve cenaze, bu insanların eliyle Tatar mezarlığında özel olarak tahsis edilen “Türk Üserâ Kabristanı”na defnedildi. Akşamları okuduğumuz “mevlid”e yabancı subayları da davet ederdik. Tiyatro için düşünülen salonda okunan “mevlîd”e katılan 300 civarındaki ecnebi subay büyük bir huşû ile sonuna kadar kalırlar ve sonraki günlerde de katılmayı ihmâl etmezlerdi. Mevlîd sırasında biz ayağa kalktığımızda onlar da hemen: ayağa fırlar ve aynı edeple bize katılırlardı. Mevlîd sonrası dağıtılan şekerlemelri ve kurabiyeleri birlikte yiyip gül suyu ikrâmını da ihmal etmezdik. Bu

kader birliği ve yakınlaşma bayramlarda da kendini gösterirdi. Pek tabii olarak bizler de mukâbil-i bil misilde ihmâl etmezdik. Zaten onlar da bir bahaneyle bizi aralarına davet etmek için fırsat gzetirlerdi.

Mübarek Ramazan ayının gelmesiyle birlikte hep beraber Rus kamp yetkililerine müracaat edip bayram için Tatar Müslümanların arasına katılma izni talep ettik. Şehirdeki Tatar dostlarımız da gereken teminâtı seve seve verince izin koparıldı. Akşamları, birer ikişer Tatarların evlerine gidiyorduk. Bu kardeşlerimizin hakkımızda gösterdikleri uhuvvet ve ikramın hadd i peymânı yoktu. Kâh para toplayıp getirirler, kâh giysi, odun gibi kışlık ihtiyaçlarımızı karşılama yarışına girerlerdi. Firar etmeyi kafasına koyanlara canı pahasına yardım ederler; bu uğurda gözleri hiçbir Şey görmezdi.

Sibirya’da yazlar da çok sıkıntılı geçiyordu. Hem sıcağı hem de toz fırtınaları hiç eksik olmuyordu. Gündüzler 23 saate kadar uzamıştı. Bu yüzden Ramazan’da asgari 23 saat sabır lazımdı. Yaz geceleri hiç karanlık olmuyordu. Bu yüzden yatsı namazının vakti olmuyor; vaktin adem-i vrdu sebebiyle yatsı namazı kılamıyorduk. Gerçi kampta namaz kılan ve oruç tutan Türk subay sayısı oldukça azdı. Avrupalılık taslayarak manasız bir tavırla ibâdetlerinden uzak duran bu zabitlerin yanında; bize nispetle Avrupalı subayların çok daha dindar olmaları tezat teşkil ediyordu. Namazlarımı kılabilmek için uygun yer ararken geniş ve uzunca bir tahta bulmuştum. O günden sonra namazlarımı; güzelce temizlediğim bu tahtanın üzerinde kılmaya başladım. Bir gün, Alman grup kumandanı gelerek; “ *Herr Ragıp siz Müslümanlar; el, yüz ve ayaklarınızı yıkayıp Allah’a ibâdet ediyorsunuz. Eğer siz ibâdetinizi yaparken bizim yapmamız gereken bir Şey varsa söyleyiniz. Ayakta mı duracağız, ellerimizi gğsmzde mi bağlayacağız; söyleyiniz ki ibâdetinize saygısızlık yapmış olmayalım.*” dedi. Bu konuşmadan epey bir vakit sonra, Alman dostlar bizi Noel’e davet ettiler ve gittik. Merâsimlerinin ardından yanıma gelen Alman grup kumandanı elindeki paketi bana verdi: “*Herr Ragıp, biz sizin için aramızda para topladık ve Şehirdeki Tatar tüccardan bir seccâde aldık. Grubumuz adına bunu size sunuyorum; lütfen kabul ediniz*” dedi. Hem utanmış hem de heyecanlanmıştım. ğrenebildiğim kadar Almanca ile kısa bir teşekkür konuşması yapıp paketi aldım.

Kayserili hemşerilerim İsmail ve Ahmet Efendilerle birlikte müsâbaka edercesine Almanca alışıyorum. Temelini ve esasını tamamen öğrenmiştim. Heyhât ki; o günlerde yakalandığım bir hastalık, sadece bedenime değil; zihnî ve fikri melekelerime de çok ciddi darbe vurdu. Şiddetli ateş neticesi getirildiğim hastanede beni soyarak ıslak bezlere sardılar. İki gün boyunca bu Şekilde kaldıktan sonra “tifüs” olduğum keyfedilerek beni diğer hastalardan ayırdılar. Bîtap bit vaziyetteydim. Derece-i hararet 41 e kadar yükselmiş; gündüz ve gece sevdiklerimin ve vatanımın hayâliyle kâbuslar görmeye başlamıştım. Bilhassa Türk Doktor Harputlu Fehmi

Efendi'nin üstün gayretleri ile kısmen iyileştim; ama hafızamın hastalıktan menfi manada etkilenmesi beni çok sarstı. Artık, kısmen iyileşmiş ve nekahet devresine alınmışım. O günlerde, hastalara gelen yemeklerde domuz eti kullanıldığını keşfettim. İtirazlarımı mâkul gören kamp yönetimi o vakitten sonra uygun yiyecekler vermeye haşladı.

Kendimi toparlamaya çalışarak geçirdiğim haftaların ardından kış gelmiş; havalarda pek soğumuştur. Hararet ekseriya, - 38/-40 derece civarındaydı. Herkes, sağdan soldan temin ettiği koyun derisi kürklere sarınarak korunmaya çalışıyordu. Geceler çok uzundu; gündüzleri ise üç-dört, nihayetinde beş saat bir aydınlık oluyordu. Haftalar, aylar bu minvâl üzere akıp giderken Kânunusâni 1334'te Rus hükümetine, Bolşevik fırkasının geçtiği haberi geldi. Ülkenin her yanında tam bir hercümerç yaşanıyor. Hele icraata, ordunun terhisi ile başlanması, asayiş yerle bir etmişti. Zenginler ve asil ailelere mensup subaylar tel'in ediliyor; asan, kesen ve vuranların yanına kâr kalıyordu. Bu arada karargâhın da kapısı açılmış ve esirlerin çevrede dolaşmasına izin verilmişti. Uzun zamandan beri ilk defa dışarıdaki hayata serbestçe katılma fırsatı bulmuştuk. Bu durum, pek tabii olarak "fırar" düşüncesini de gündeme taşımıştı. Biraz parası olanlar, temin ettikleri Rus asker kıyafetlerine bürünerek kaçımaya başlamıştı.

Hemşerim İsmail de bunların arasındaydı. Ben kendimi hâlâ tam manasıyla toparlayamamışım. Beden zâfiyetim hayli fazla olduğu gibi paramda yoktu. Bolşevik askerlerinin kontrolündeki kamp belli oranda serbestlik kazandıysa ila kimi vakit barakaları basıyor ve bilhassa subayları sıkıştırıyorlardı. Yeni elbise, kaput, fotin, altın veya gümüş akçeler yağmalanıyor; direnmek isteyen olursa çok ciddi gözdağı veriliyordu. Haftalarımız bu kargaşa içinde geçip giderken "sulh" haberleri gelmeye başladı. Evvela zayıf ve hasta olanlar gidecekti.

Heyhât ki hakikatte tam tersi oldu. Parası olanlar öne geçti; hayatta kalma mücadelesi veren zayıf ve hastalar ise Sibirya'nın şiddetli iklimine terk edildi. Bu garibanlar; esâreti iliklerine kadar yaşadıkları yetmiyormuş gibi, bir de ölüme terk edilmenin acısını yaşayacaklardı. Takvimler Mart 1334 (1918) u gösterdiği günlerde sefâlet had safhaya çıktı. Bolşevik askerler hâlâ ne yaptıklarının farkında değillerdi. Kızılhaç kanalıyla esirlere gelen her türlü yardım da Bolşeviklere gidiyor; zavallı esirler, açlığın ve şiddetli soğğun kucağına terk ediliyordu. Kamp yönetimi, esirlerin iâşe ve ibâtesini temin etmekten ziyade kendi tatlı canlarının kaygısına düşmüşlerdi. Esirlerin giyimleri perişandı ve beslenmelerine ise tamamen boş verilmişti. Halimin perişanlığına rağmen ben de fırra karar verdim ve arkadaşlarla kamptan çıktık. Fakat daha şehrin istasyonuna varmadan tükendim ve olduğum yere çöktüm ve biraz dinlendikten sonra geri dönmek zorunda kaldım.

Bolşeviklerin ülke genelinde sergilediği beceriksizlik neticesi, mayıs ayında şiddetli bir iç savaş başlamıştı. Bu gelişme, kamp yönetimini biraz daha sınırlı yapmış; esirleri daha fazla sıkıştırmaya başlamışlardı. Sık sık koğuşları boşalttırarak içeride, sözümlerine arama yapıyorlardı. Aslında peşinde oldukları şey, esirlerin para ve değerli eşyalarıydı. Hatta şekerleri bile yağmalıyorlardı. Her aramadan evvel; parasını tavan arasına, uçkuruna, iskemlenin ayağına vesâir muhtelif yerlere saklayanların haddi hesabı yoktu. Tüm bunlar yetmezmiş gibi, Bolşeviklerin ararına karışarak güya onlardan görünüp bu yağmadan pay arayan aramızdaki bazı esirler de vardı ki bu bizi, yapılan eziyetlerden daha çok kahrediyordu. İspiyonculuğuyla pek çok arkadaşımızın şahâdetine ya da hücre hapsine neden olan Gabaracı Halil de bunlardan biriydi. Bir gece, tahta perdeden dışarı çıkarak hasretiyle kavrulduğu memleketine ve vatanına kavuşmaya giden bîçare Türk esiri, bu zalim Halil yüzünden şehit olmuş ve dünya gözüyle aradığı vuslatı ahirete ertelemişti.

11 Nisan 1334... Ümerâ ve erkândan oluşan bin kişilik ilk posta yola çıkarıldı. Sevinmiştik; çünkü tedricî de olsa nihayetinde sıra bize de gelecekti. Ama olmadı! Devam eden iç savaşın taraflarından biri olan Beyaz Rus kıtaları, Çeklerin de yardımıyla bulunduğumuz bölgeyi ele geçirdiler. Trenleri durdurarak sevkiyattakileri bir başka kampa götürdüler. Sibiryâ'daki ipler yine el değiştirmişti. Bizim kampın yönetimi bu gelişmeyi haber alınca bütün maiyetini toplayarak bir gecede firar ettiler. Başımızda kimsecikler yoktu! İki gün boyunca öyle bekledik. İdare yok; bütün kamp telaş içinde. Kaçmak fikri başımızı döndürse de hakikat tüm acımasızlığı ile karşımızdaydı: Nereye? Daha iki durak gitmeden Beyaz Rus kıtalarına yakalanacak olduktan sonra... Zaten ikinci günün akşamı, Çek süvari askerleri gelip kampın idaresini aldılar. Derhal kapılar kapandı, hârice çıkışlar kaldırıldı; hâsılı, esaret hayatı tüm veçheleriyle geri döndü.

İç savaş, Kızılhaç kanalıyla gelen yardımları da durdurmuştu. Vaziyetimiz perişan. Çok geçmeden, giden ilk üsera kafilesi de geri getirildi. Baskılar çok fazla... Esirlere pek ziyade cebir ve şiddet gösterilen kampın içindeki sefaleti tasvire kelimeler kifayet etmez. Açlığın tesiriyle hızla eriyoruz. İlerleyen haftalarda, açlık yüzünden ölümler de başladı. Tatar mezarlığına her gün yeni cenazeler taşınıyor. Her köşe başında takatten kesilmiş bir insan görmek tabii bir hâl olmuştu. Kamp yönetimi de olayın ciddiyetini kavrayınca bazı izinleri vermeye razı oldu. Arkadaşların bazısı çevreye dağılarak iş ve yemek aramaya başladılar. İçlerindeki talihlilerden kampta veya şehirde garson, amele ya da hademe yazılanlar oldu. Tam bu günlerde mevcut hükümet, kış hazırlıkları için çevre ormanlarda odun yapmak emrini verdi. Ücretiyle olmak üzere esirler de bu işe katıldılar. Daha önce cebindeki paraya güvenerek efendilik taslayan bazı esirler de gelen kışın korkusuyla ileri atılmıştı. Tam da bu günlerde, ordudaki yeni bir isyan, gündemi yeniden değiştirdi. Yakınlardaki 31. Alay isyan edip

Çeklere saldırmıştı. Fakat Çekler, iki saat içinde bu alayı kılıçtan geçirdi. Mahkeme vesâir yok. Askerler patır patır öldürülüyor; en yakın çukura yuvarlanıveriyordu. Hatta bazı Rus subayları bizim içimize gizlenerek kurtulmayı denemiş; fakat çabucak bulunup öldürülmüşlerdi. Ya biz zavallı esirler! Çektiğimiz açlık ve sefalet yetmiyormuş gibi iki ateş arasında; patlayan top tüfek sağanağı altında bir oraya bir buraya kaçarak kurtulmaya çalışıyorduk.

Bu fırtına da atlatılınca; ilk işim, ormana giden kafiye yazılmak oldu. İkişer, dörder kişiden mürekkep postalara ayrılarak odun kesiyorduk. O zaman fark ettim ki orman, benim gibi sınırları yıpranmış kimseler için birebirdi. Su ve hava çok güzel; etraf çimen kaplıydı. Hemen yakınımızdaki manastırın rahipleri de bize pek çok hürmette ve ikramda bulunuyorlardı. Bu ormanda bir müddet serbest ve rahat bir hayat geçirdikten sonra karargâha döndük. Biz yokken karargâhın nüfusu da bir hayli artmıştı. Odalardaki ranzalar üst üste çakılmasına rağmen ayak basacak yer yok. Artık alt alta, üst üste bir yığın halinde yaşıyoruz. Kış mevsiminin gelişile birlikte; genel itibariyle uçsuz bucaksız bir ova görünümü arz eden Sibirya, bir ölüm meydanına dönüyordu. Hıncahınç esir dolu barakalarda hastalıklar çok hızla yayılıyor; bedenlerimizi kemiren açlık sefaletin omzuna bir de bu salgınlar binince ölümler katliama dönüyordu. Bilhassa “tifüs” kırıp geçiriyordu. İşittiğimize göre kamplarda doktorluk yapan beş altı doktor bu illete çare aramışlar ve buldukları tedaviyi kendi üzerlerinde deneyince de hayatlarını kaybetmişlerdi.

1336 (1920) yılının ilk aylarında hükümet yine Bolşeviklerin eline geçti. Hükümet; bir taraftan teşkilâtlanmaya, müesseselerini yerleştirmeye çabalıyor; diğer taraftan da memleketi saran felâketlerin üstesinden gelmeye çalışıyorlardı. İşe; artık sona eren iç savaşın enkazlarını kaldırarak başladılar. Bu işe de Beyaz Ruslar koşuldu. Şehirlerin caddelerindeki hayvan leşlerini ve insan ölümlerini kaldırıp en yakın çukurlara doldurmak, cadde, sokak ve çevredeki enkazları temizlemek onların göreviydi. Yıllardır süren iç savaşın yaralarını sarabilmek için daha fazla insan gücüne ihtiyaç duyan yönetimin ilk aklına gelen; ne acıdır ki barındıramadığı ve besleyemediği esirler oldu. Esirler, mecburi çalışmaya tâbi tutuldu. Bölgenin her tarafına, köylere ve kasabalara gönderildik. Gittiğimiz yerde duvar işçiliği yapıyorum. Başımızda; nöbet tutmak yerine eziyet etmeyi tercih eden askerler tarafından, bir günde bitirilmesi zor işlere mecbur ediliyoruz. Bu şartlara tahammül edemeyip kaçmayı deneyenler çoğaldı. Arkadaşlarımdan Ahmet Efendi de bu furyaya katılıp gerekli hazırlığı yaptıktan sonra tren vasıtasıyla kaçmıştı. Sonra işittik ki Bogotol istasyonunda tevkif edilmiş ve hücreye atılmış. O günlerde; kaçmayı aklından geçiremeyen zavallı ben bile bir akşam geç kalınca kaçak muamelesine tâbi tutulup şiddetli bir cezaya uğratıldım.

Afgan Cihâdı

Yeni bir durum var. Bolşevikler, kamplarda yürütülen propaganda çalışmalarına sıcak bakan zâbitlerden faydalanma zamanının geldiğini düşünüyorlar. Kendi programlarının propagandası için bizim aramızdan gönüllü olacak zâbitleri Türk topluluklarına göndermeyi istiyorlar. Bu işin organizasyonunu da onların güvenini kazanmış olan Yüzbaşı Ali Rıza Efendi'nin liderliğinde yürütmek istiyorlardı. Yüzbaşı Ali Rıza, samimi bir komünistti; fakat güvendiği arkadaşların bu vesileyle kamptan kurtulmaları ve bir an evvel vatanlarına kavuşabilmeleri için harekete geçti. İtimat ettiklerine, sanki komünizmi kabullenmiş gibi görünmeyi öğütüyordu. Hâl böyle olunca, biz de çabucak bolşevik oluverdik(!) Şimdi itibarımız artmış, iâşelerimiz düzelmiş, giyim kuşamımız yenilenmişti! Bu vaziyette geçirdiğimiz mübârek Ramazan sonrası; bayramın ikinci günü, 17 Haziran 1336(1920) sabahı bir trene alındık ve Krasnoyarsk'tan Türkistan'a uzanan yolculuğumuz başladı.

Marinsk... Tayga... Obi nehri... Kırgız ve Tatarların yurdu Tatarsk... Büyük binaları, köprüleri ve heykelleriyle Omsk... Çelyabinsk... Çam ormanlarının çevrelediği Ural Dağları... Başka trenlere geçiş; sefalet içindeki insanların üst üste yığıldığı, bit kaynayan vagonlar... Türkçe konuşan Acem, Tatar ve Lazların yaşadığı yeşil Samara. Kırgız ve Kırım Türklerinin yaşadığı, pırıl pırıl camileriyle meşhur Ural dağlarının eteğinde yerleşmiş Orenburg... Kum deryalarıyla Aral gölünün yan yana uzandığı Kırgız şehri Aralmisk... Sır-i derya(Seyhun) nehrinin kıyısında akıp giden tren yolları... ve nihayet 23 Temmuz Cuma sabahı, Taşkent! Sibiryaya'yı batıdan doğuya geçerek geldiğimiz Taşkent şehrinde hemen bir okula yerleştirildik, ilk öğrendiğimiz şey; Sibiryadaki kamplardan kaçarak buraya erişebilen Türk esirlerin -ki çoğunluğu zabittir- şehre kazandırdığı mektepler oldu!

Şehrin iklimi çok güzel, suyu bol ve her yer cennetâsâbir bahçe gibi. Her gün sabah erkenden kalabalıkların arasına karışıyor, sözde Bolşeviklik anlatıyorduk. Hakikatte yaptığımız ise; bu insanlara İslâm'ın faziletlerini anlatmak ve terâkkiye teşvik ederek Rusların hâkimiyetine teslim olmamalarını öğütlemektir. Haftalar bu minval üzere geçip giderken, bizleri şaşkırtan bir haber aldık. Mondros ateşkesi sonrası İstanbul'dan ayrılan Cemal Paşa, önce Avrupa'ya gitmişse de değişik yollardan geçerek 20 Ağustos'ta Taşkent'e gelmiş ve şehirdeki bütün esir Türk zâbitlerini toplayıp; İslâm câmiası için kaçınılmaz bir hizmetten bahisle hepimizi yeni bir göreve davet etmişti. Davetlere ben de çağırılmışım. Başlangıçta, ayaküstü kısa sohbetlerle başlayan yakınlığımız ilerleyen günlerde samimi bir dostluğa döndü. İnançlı ve güvenilir insanların yardımıyla gerçekleşecek bu hizmette benim de yardımcı olmamı istiyordu. Ben de isteklerini emir telâkki edeceğimi ve harfiyen itaat edeceğimi söyledim. Yeni görevim; Cemal

Paşa'nın sırdaşlığı ve mûtemed zâbitliği idi. Paşa'nın planına göre İngilizlere karşı Hind Müslümanlarını teşkilatlandıracaktık. Bu sayede, Bolşevikler aleyhine bir ihtilâl de mümkün olabilecekti. Bunun için evvelâ, Pencap taraflarında müstakil bir İslâm devleti kurulması icâb ediyordu. Bu amaçla Taşkent'e kadar gelmeyi başaran Halil Paşa ile Hacı Sami, Doğu Türkistan'a geçmeye çalıştılsa da Bolşeviklerin şüphelenmesi neticesi sınırda durduruldular. Onlar Moskova'ya dönmüştü; ama Cemal Paşa durmaya niyetli değildi. Toplayabildiği esir zabitleri, Buhara'ya veya Hive'ye gönderiyor; hepsine aynı hedefi gösteriyordu: Türkistan Müslümanlarını, İngiliz emperyalizmini yıkmaya hazır hâle getirmek! Cemal Paşa'yı sürekli takip eden Moskova, onun da gerçek niyetini seziyor; ancak Paşa'yı etkisiz hâle getirmeyi başaramıyorlardı. Paşa, bir şekilde zâbitlere ulaşıyor veya gerekli tâlimâtları ulaştırıyordu.

İlk yolculuğumuzu, husûsi bir trenle Semerkand'a yaptık. Bu eski ata yurdu bir harabeye dönmüştü. Her taraf, işgalci Bolşevik askerleri tarafından önce işgal edilmiş, ardından da yağmalanmıştı. Elimizdeki belgelerin de yardımıyla; Cemal Paşa, eski polis müdür-i umûmisi Bedri Bey ve pür silah 19 arkadaşıyla Buhara'ya geçtik. Buhara şehri henüz yağmalandığından her taraf yangın yeri gibiydi ve hâlâ dumanlar yükselmekteydi. Aslında; camileri, medreseleri ve çarşıları ile çok güzel, eski bir Türk şehri olan Buhara, şimdi toz ve duman bulutlarının altında uzanan yıkıntılardan ibaret kalmıştı. Emir'in sarayını gezerken bir taraftan da Bolşevik askerlerin devam eden yağmasını seyrediyorduk. Burada fazla eğlenmeden atlarla yeniden yola koyulduk. Çölün ortasında bir vahayı andıran Guşka'da biraz dinlendikten sonra Eylül ortalarında Herat'a ulaştık ve büyük bir merâsimle karşılandık. Herat; bir ovada kurulmuş, tamamı kerpiç binalardan müteşekkil, modem imkânlardan mahrum, surlarla çevrili eski bir şehirdi. Şehrin etrafı bağlık ve bahçelik, ahâlisi tamamen Müslüman'dı. Herat'a geleli henüz bir hafta olmuştu ki aniden hastalandım. Ateşim yükselmiş, iştahım kesilmiş ve mûtemâdi bir titremedir gidiyordum. Bir iki doktor baktıysa da uzun müddet hasta yattım. Tam birazcık kendimi toplamaya başlamıştım ki Cemal Paşa yola çıkmamız gerektiğini söyledi. At üzerinde duramayacak kadar halsiz olduğumdan tahtirevanla gidiyorum. Bu vaziyette bir yolculukla Kabil'e vardık. Karşılınmamız yine fevkalâdeydi. Buradaki misafirliğimiz boyunca kendimi bir hayli toplamıştım; fakat aniden rahatsızlanarak hastaneye kaldırılan arkadaşımız Giritli Enver Efendi'nin vefat haberi hepimizi derinden sarstı.

Tamamen iyileştigimi gören Cemal Paşa bana yeni bir görev vermişti: "Fergana'ya giderek aradaki yerel yöneticilerle görüşecek ve Paşa'nın isteklerini iletcektim." Gerekli hazırlığı yapıp izin ve yetki belgelerimi de alarak Kanunuevvel 1336 (Aralık 1920)da karlı ve oldukça soğuk bir havada yola çıktım. Yanımıza aldığımız rehberle beraber altı kişiyiz. Önümüzde uzanan çölde henüz bir buçuk saat kadar ilerlemiştik ki büyük bir fırtınanın ortasında

kalakaldık. Fırtına, her geçen geçen dakika daha da azıtıyor; bizler, bir taraftan yürümeye bir taraftan rehberimizi kaybetmemeye çalışıyoruz, Güzlerimizi açmanın mümkünü yok. Zaten biraz sonra birbirimizi tamamen göremez olduk. Gücümüzün yettiği kadar bağırarak irtibat temin etmeye çalışıyorduk. Fırtına bastırdıkça bastırıyordu. Bizler ise bağılmaktan yorulmuş, yıkılacak raddeye gelmiştik. Son çare olarak atlarımızdan indik ve kuyruklarından yakalayarak kendimizi onların alışkanlık ve hissiyatına terk ettik. Bu arada, gücümüzün yettiği kadar bağılmaya devam ediyoruz. Bir ara fırtına yavaşlar gibi olunca hemen toplanmaya başladık. İki arkadaşımız yok! Aramaya ve seslenmeye devam ediyoruz; ama nafiye. Gecenin karanlığına kalmamak için nâçar yola devam ettik. Rehberimizin de gayretiyle gece yarısı Çilligöl'e ulaşabildik. Fırtına dinmiş, hava tamamen açmıştı. Bu umutla arkadaşlarımızın kurtulup gelmesini bekliyoruz. Saatler ilerledikçe me'yüsivetimiz artıyor, Ertesi günü akşam saatlerine kadar süren bekleyişten sonra arkadaşlarımızı kaybettiğimize karar veriyoruz. Artık yola koyulmamız ve vazifemizi bir an önce tamamlamamız lazım. Birden dışarıdan gürültüler geliyor! Ev sahiplerimiz telaşla içeri girip kayıp arkadaşlarımızın geldiğini müjdelediler; Rabbime Hamdolsun!

Tekrar yollardayız... Sıra dağların tehlikeli yamaçlarını, korkunç geçitlerini aşarak; karlar, buzlar üzerinden yürüyüp pek şiddetli başka fırtınalar atlatarak devam ediyoruz. Kah dağ başlarındaki Kırgız köylerinde konaklıyoruz; kah at sırtında veya atlar yedekte yaya... Bazen atlardan yuvarlanarak, bazen atlarla birlikte yarlardan savrulurken, sanki bunaltıcı bir kâbustaymış gibi ilerliyoruz. 15 Kânunuevvel 1337 (Ocak 1921) günü nihayet, şimendifer hattının yakınında bulunan ve çok güzel, cennet misâli Gerbaba kasabasına ulaştık. Hürmet, rağbet pek fazla. Burada iki gün kalarak Fergana Emiri ve Kolbaşılara; Cemal Paşa'nın verdiği tâlimât doğrultusunda görüşmeler yaptım. İletmekle görevli olduğum mektupları verdim ve onların Cemal Paşa'ya olan mektuplarını aldıktan sonra oradan ayrıldım. Dönüş yolunu şimendiferle aşarak daha kısa zamanda Taşkent'e dönmeye muvaffak oldum. At sırtında geçirdiğim kâbus gibi 42 günlük yolculuktun, Allah'ın yardımıyla sağ salim dönebilmişim.

Taşkent'te, daha önce de belirttiğim gibi; çok sayıda Osmanlı zâbiti vardı. Enver Paşa'ya tâbi olup gidip gelenler olduğu gibi, keza değişik dönemlerdeki savaşlarda esir düşerek Sibiryaya getirilen; daha sonra firar ederek değişik yollarla buralara kadar gelebilen bu zâbitler, boş durmayıp Devlet-i Aliyye'ye ve Alem-i İslâm'a hizmet etmenin yollarını arıyorlardı. Cemal Paşa, Taşkent dışında olduğundan yanımdaki Haydar Efendi ile beraber Paşa'ya durumumuzu haber veren bir telgraf çektik; vizelerimizi yenileyerek Otele döndük. Fakat bu iş için gittiğimiz hariciye Müdürlüğü'ndeki iki saatlik oyalanmamızda bize karşı takınılan tavırdan hem ben hem arkadaşım bir hayli endişelendik. Arkadaşım Haydar Efendi,

buradaki Türk zâbitlerine son zamanlarda takınılan tavırları ve yakın tarassut hâlini anlatınca bir şeylerin kötüye gittiğine iyice kâni olmuştum. Aniden gelişecek bir tevkifin pekâlâ mümkün olduğunu düşünerek hemen harekete geçip üzerimdeki gizli ve hayati önemi hâiz belgeleri imha etme kararı aldık. Bilhassa Fergana Emiri'nin Cemal Paşa'ya gönderdiği mektupları iyice hafızama kazıdım ve yakarak yok ettim. Bu tedbirimizin ne kadar yerinde olduğu kısa zaman sonra anlaşılacaktı.

Hemen her gün Hâriciye'ye giderek Cemal Paşa'ya gönderdiğimiz telgrafın akıbetini soruyoruz; ancak gittikçe kalınlaşan bir duvarla karşılaşıyor gibiyiz. O günlerde bir öğle sonrası Hariciye'ye çağırıldım. Haydar Efendi ile ikimizi bir odaya aldılar ve beklediğimiz sorgulama başladı. Ne maksatla Taşkent'te bulunduğumuz, Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetlerinin ne olduğu, Fergana basmacılarıyla ne görüşmesi yapmaya gittiğimiz gibi sorular ardı ardına gelmeye başladı. Sorgulamayı yapan memur ses tonu ve takındığı tehditkâr tavırlarla bizi sindirmeye bilhassa gayret ediyordu. Verdiğim cevapta ezcümle; Müslüman Âlemi'nin İngiliz emperyalizminden kurtarılması için ve tabii Bolşeviklik programını kabul etmeleri için (!) gayret gösterdiğimizi anlattım. Sorgu akşam saatlerine kadar sürdüyse de nihayetinde bizi salıverdiler. Artık her şey ortaya çıkmaya başlamıştı. Bizi, adım adım takip ediyorlar; telgraf hâdisesini özellikle savsaklıyorlar; akıllarınca bizi usandırmaya çalışıyorlardı. "Siz gidebilirsiniz, Cemal Paşa geldiğinde biz onu bilgilendiririz türünden nasihatleriyle(?) bizi bir an önce Taşkent'in dışına atmaya çalışmaları ise hakikaten görülmeye değerdi!

Şubat 1921'in son günlerine geldik ve biz hâlâ Cemal Paşa'nın dönmesini bekliyoruz. Esir kampındayken geçirdiğim "tifüs"ün geride bıraktığı ayak ağrıları; Kabil'den ayrılışımızı müteakip yollarda çektiğimiz sıkıntılar ve soğuk sebebiyle iyice artmıştı. Doktordan aldığım merhem ve sularla ağrılarımı azaltmaya çalışıyordum. Tam bu günlerde bir haber aldık: Türkiye Büyük Millet Meclisi, Rusya ile sulh anlaşması imzalamıştı! Bu anlaşma gereği Rusya; topraklarının Avrupa kıtasında ve Karadeniz sahillerindeki Türk esirlerini en geç altı ay içinde iade edecekti. Aklımız karışık... Hepimiz, Anadolu'ya yetişerek yarım kalan hesaplaşmayı tamamlamak arzusuyla yanıp tutuşuyoruz. Bir taraftan da ettiğimiz bir yemin ve soyunduğumuz büyük bir hizmet var: Buradaki mücadelemiz de Türk Milletinin ezeli ve ebedi düşmanlarına karşıydı. 21 Martta Cemal Paşa'ya bir telgraf çekerek ne yapmam gerektiği hususunda emirlerini beklediğimi ilettim. Cevap bekliyorum. Geçen her gün büyük azap veriyor... 25-26 Mart günleri otelden ayrılmam engellendi, kapıma bir görevli dikildi... Sürekli, Taşkent'i terk edip Mergilan'a gitmekliğim isteniyor! Reddediyorum ve bekliyorum. 1 Nisan; boşluk ve bekleyiş... 2 Nisan Cumartesi; gece yarısı odama gelen biri beni kaldırarak evraklarımı kontrol etti. Yıldırma çabaları sürüyor... Ertesi sabah yine Hâriciye'ye giderek hem yapılanları şikâyet

ettim hem de Talât Paşa'nın Ermenilerce katledildiğini Cemal Paşa'ya haber vermek amacıyla telgraf çekme talebimi ilettim. Fergana dönüşü emanet ettiğimiz atlarımız da ortada yok ve ne atlara ne de telgrafların âkıbetine dair bir cevap alamıyoruz.

15-16 Nisan; beklemek büyük azap... 17 Nisanda siyasi şube müdürü Yuvanofla görüşüm ve haber çıkmadığı takdirde Mayıs ayı başlarında gitmeye karar verdiğimi ilettim. Şimdi de gerekli evrakları savsaklıyorlar. Ne yapmak istediklerini anlamaya çalışıyorum. 4 Haziran... Nihayet yolculuğa izin veren evraklarımız geldi! Alelacele hazırlanıp tanıdıklarla da vedalaşarak mihmandarımız Tovarış ve Kamil Bey le birlikte; Semerkand, Merv, Aşgabat istikametine gidecek bir yük treninin kara vagonunda Taşkent'ten ayrıldık. Öğlen Semerkant'a, akşam saatlerinde Buhara Kağan istasyonuna vardık. Tam eşyalarımızı indirmiştik ki 15-20 günden önce buradan ayrılamayacağımız söylenince, bizler de hemen eşyalarımıza sarılarak artık hareket eden trenimize yeniden bindik. Bizi, evvelce de denedikleri gibi atlatmaya çalışmışlardı! Gece yarısı Çarcu'ya vardık ve eşyalarımızı bir daha aşağı indirerek |vapur için müracaat ettik. Vapur yokmuş. Şimendifer de gitti! İlginçtir; bu sırada tanıştığımız bir Yahudi bizi alarak evine getirdi. Üç gün bu insanın misafiri olduk. Her gün erkenden çarşıya gidip yolculuğun devamına çare arıyoruz; ama nâfile! Nihayet, yolumuza trenle devam etme kararı verip 10 Haziran sabahı yola çıkıyoruz. Kızıl çöllerden, Kırgız-Türkmen çadırlarının arasından, Bayram Ali kasabasından geçiş ve Merv'e muvâsalât... Şehir oldukça muntazamdı. Merv Türkmenleri ile musâhabe ve onların ahvâle dair suallerine cevaplar suretindeki sohbetlerin ardından akşam saat dokuzda trenle yolculuğa devam ediyoruz. Ertesi gün; Cehennemi bir sığının dalga dalga yayıldığı kuru bir çölden geçiyoruz. Sonraki gün; yolculuğumuzu aç olarak sürdürüyoruz; hiçbir yerde, bir parça olsun yiyecek yok. Hararet çok fazla... Bugün vagondaki Rus yolcunun çocuğu daha fazla dayanamadı ve öldü! Hararet bir türlü azalmıyor, bayılacağım; yiyecek bulunmadığı gibi içecek bir bardak çay dahi yok! Guşka'dayız. Temin ettiğimiz at ve arabalarla devam edeceğiz. Yanımızdaki iki kurye ve biz şehirden ayrılıyor. Nihayet hudut bölüğü kışlası ve Afganistan'a geçiş! Sanki korkulu ve kâbuslu bir rüyadan uyanmışım. Esarete yaşadıklarım yetmiyormuş gibi; beş aydan beri Ruslardan çektiğim bu ikinci azap da sona ermişti. Allah'a şükürler olsun! Derin bir nefes aldım.

Yine birçok köy, kasaba, şehir; ıssız ve korkunç dağlar, tepeler, sular, çaylar, ırmaklar aşip bazı ribatlarda konaklayarak, bazı karyelerde misafir kalarak ve tabi yine bin bir müşkülât ve meşakkâtle 23 gün sonra 18 Temmuz 1337 (1921) Pazartesi öğle sonrası tekrar Kabil'e ve dostlarıma muvâsalât! Burada bekleyen arkadaşlarıma kavuşmak beni nihayetsiz derece mesrûr etmişti. Bin türlü zorluk ve yokluklarla geçen Kafkas Harbi, ondan daha beter ve ızdıraplarla geçen esâret ayları, Fergana yolculuğu ve Ruslardan çektiklerim; bedenimde ve dimağimde

büyük tahribât yaparak hakikaten derin izler bırakmıştı. Bir parça istirahatata muhakkak surette ihtiyacım büyüktü. Öte yandan; bizlere, Anadolu'nun ahvâli artık daha çabuk ulaşıyor. Bitkin ve tükenmiş bile olsam son nefesimi vatan müdafaasında vermek, şahâdete ermek arzusu ile çırpınıyordum. 15 Ağustos günü bu arzuma daha fazla direnemedim ve Cemal Paşa'dan affımı istedim. Fakat Paşa yine, buradaki vazifeye devamın lüzumuna beni ikna etti. Afganistan'daki vazifemizin, Anadolu'ya destek manasında pek fazla ehemmiyeti vardı. Müslüman camiayı örgütleyerek, devam eden cihada büyük katkımız olacaktı.

Müslümanları, bir taraftan İngilizlere karşı ihtilâle hazırlarken bir taraftan da Anadolu'daki büyük cihâdi anlatarak, moral bulmaları ve kendilerine güvenmeleri için çabalıyorduk. Bunun ilk semeresi, mütemâdiyen yapılan toplu dualar ve ahâli arasında toplanan aynı ve nakdî yardımların Anadolu'ya gönderilmesi olmuştur diyebiliriz. Yeni görevim Afgan ordusunun talimgâh subaylığıydı. Gündüzleri talim, geceleri nazarî ders anlatımıyla geçiyordu. Cemal Paşa genel kumandanımız gibiydi; ancak eskisi kadar görüşemiyorduk. Rahatım, kazancım çok iyiydi; tek sıkıntım, içimi kemiren vatan hasreti ve kafamdan söküp atamadığım vatanımda beni bekleyen vazife düşüncesi idi.

Son zamanlarda, Türkiye'ye giderek Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek arzusunda olduğumu da dillendirmeye başlayan Cemal Paşa'nın son hedefi; Afgan ordusuna silah ve mühimmat bulmak hususu olmuştur. Bilhassa bazı Avrupa devletleri ile temas kurarak bu ihtiyaçları en kısa zamanda temin etmeye çalışıyordu. Nihayet bir gün bize veda ederek Moskova üzerinden Avrupa'ya gitmek üzere Kabil'den ayrıldı. Bu ihtiyacı temin eder etmez döneceğini; bu arada, vatan hasretine daha fazla dayanamayan arkadaşlar varsa onların da memleketine dönebileceğini söylemeyi de ihmâl etmemişti.

Cemal Paşa'nın gittiği günlerde Kabil'e yeni sefirimiz Fahri Paşa Hazretleri geldi. Onun gelişiyi birlikte, hayatımız biraz hareketlenmiş; yeni haberlerin de etkisiyle sanki vatan toprağındaymışız gibi bir mutluluk yaşamaya başlamıştı ki maatteessüf Cemal Paşa'nın Tiflis'te yanında yâveri arkadaşımız Nusret ile beraber şehid edilişi hepimizi çok sarstı. Bu haber üzerinden henüz 15 gün geçmişti ki Enver Paşa'nın da Belcivan'da Ruslarla yaptığı bir çarpışmada şehid düştüğü haberini aldık. Artık üzerimize aldığımız vazifeyi alnımızın akıyla tamamlayıp bir an evvel memlekete dönmekten başka bir şey düşünemez olmuştum. Mart 1921 yılında Türk ve Afgan heyetleri arasında imzalanan dostluk anlaşması ve son zaferlerin haberleri Kabil'deki elçiliğe gelince tarifsiz bir heyecan ile hüznü bir arada yaşadım. Anadolu'da kazanılan zaferler, aynı heyecan ile burada da kutlanıyordu. 20 Teşrinievvel 1338 (Ekim 1922) Cuma günü; Afgan Emîri, devlet erkânı, biz Türkler ve ahâli "ıydgâh" denilen namazgâhta toplandık. Hutbe, namaz ve dualardan sonra Emir Efendi, evvela Türk hükümetine

dua ettikten sonra Türklerle yaptığı anlaşmayı madde madde okudu; anlaşmayı halkın huzurunda imzalayarak Afgan bayrağına sarılı olduğu hâlde sefirimiz Fahri Paşa'ya verdi. Emir Efendi, son cümlesini Türkçe olarak tamamlamıştı: “Ben şimdiye kadar Türklerin dostuydum; şimdi ise Türklerin fedaisi oldum!” Emir'in bu son kutlamada, bizlerden razı olduğunu söyleyerek; isteyenlerimizin memleketine dönmesine ruhsat verdiğini açıklaması hepimizi kabil-i târif olmayan bir sevince gark etmişti. İki gün sonra Emir Hazretlerinin huzuruna çıktık. Gayretlerimizden dolayı teşekkür etti ve sonra hepimize, beratına sarılı olarak birer altın “hizmet nişanı” verdi. Evet... Artık eve dönüş vakti gelmişti. Gerekli hazırlıkları çabucak tamamlayarak ve geçen süre zarfında burada edindiğimiz dostlarla vedalaşarak 29 Teşrinievvel 1338'de asker kıyafetlerimiz ve silahlarımız üzerimizde olduğu hâlde Kabil'den ayrıldık! Daha önce başka gayelerle geçtiğimiz yollardan şimdi vatanımıza ve sevdiklerimize yetişmek için geçiyoruz. Önce Herat... Ardından Afganistan'a veda ile Guşka... Ruslardan görmeye alışık olmadığımız bir suhûlet... Bizi buraya kadar getiren atlar ile mihmandarlarımızdan ayrılıp şimendifere geçiş... Murgap nehrini takiple birçok istasyondan geçiş ve Merv... Bir salı gününün seher vakti Aşgabat... Bu güzel şehri, camilerini son bir kez dolaştım ve tekrar yollar... Yine istasyonlar, kum tepeleri, büyüklüğüyle ürperdiğim çöl... Nihayet, Hazar Denizi sahilleri! Kari Marks vapurunun birinci mevkisinde bir Hazar yolculuğu ve ardından Bakü... Birkaç gün istirahati müteakip yine tren ve Azerbaycan çölü... Ardından Gence... Etraf bağlık bahçelik, gayet verimli tarlaların arasında ilerliyoruz. Bir nehrin üzerinden uzanan köprüyle Gürcistan'a giriyoruz. Sonra Tiflis; ah Tiflis! Seni yâd ellerde görünce yüreğimiz yangın yeri gibi kavruluyor... Ve nihayet Batum! Daha dün; benim bayrağımın şanlı salınışına şahitlik eden Batum semasına gözyaşlarıyla bakıyor ve beni İstanbul'a götürecektir vapura biniyorum.

ÇETİNKAYA, Metin, Vatan Yıldızlardan Uzak mı (Esir Mehmetçiklerin Dramı), Yitik Hazine Yayınları, s.167-187.